Múltunk 2025/2 | 35–67

SZÍVÓS ERIKA

Városok és tudástranszferek: magyar várostervezők, építészek nemzetközi kapcsolatrendszere és szakmai mobilitása a Kádár-korban*

https://doi.org/10.56944/multunk.2025.2.2

Magyarország műszaki értelmisége 1956 után fontos szerepet játszott a nemzetközi tudástranszferekben. A magyar szakemberek saját szakterületükön belül számos esetben közvetítették az új paradigmákat, módszereket és újításokat a nyugati világ felől, miközben a fejlődő országokkal is megosztották és ott a gyakorlatban is alkalmazták azokat a technológiai, műszaki, tudományos és egyéb eredményeket, amelyeket a KGST-országok, s azon belül Magyarország elértek.

Tanulmányom főszereplői magyar építészek, várostervezők és urbanisták; egyik fő kérdésem pedig az, hogy ezek a szakemberek nemzetközi szakmai kapcsolataik, tanulmányútjaik, külföldi munkavállalásuk és megbízásaik révén hogyan váltak transznacionális hálózatok és egy globális munkaerőpiac résztvevőivé, és szakértőként milyen tapasztalatokat szereztek Európában, illetve az Európán kívüli világban. Kitérek arra is, hogy a magyar szakértők 1956 után milyen szerepet töltöttek be

* E tanulmányom magyarra átdolgozott, átalakított, kibővített változata az *Urban History* folyóiratban megjelent angol nyelvű írásom egy részének. Lásd Erika Szívós: The historic city and the East-West exchange: architecture, urban renewal and international knowledge transfers under state socialism in Hungary. *Urban History,* 2022/3. 523–548. DOI: https://doi.org/10.1017/S0963926821000468. – Jelen tanulmányban egyrészt áttekintem az azóta megjelent irodalmat, továbbá részletesebben foglalkozom a külföldi tanulmányok és munkavállalás, valamint az ösztöndíjasok és kiküldetésben dolgozók (illetve kiküldetésre készülők) állami kontrolljával és állambiztonsági megfigyelésével.

a tudástranszferekben,[1] és hogyan járultak hozzá ahhoz, hogy az államszocialista Magyarországon az építészetben és várostervezésben meghonosodjanak az aktuális nemzetközi trendek.

Magukat a változásokat és az abban közrejátszó hatásokat több korábbi írásomban mutattam be; például azt, hogy milyen kapcsolatban voltak az 1940-es évek végéig a magyar építészek a modernizmus és funkcionalizmus akkor domináns nemzetközi iskoláival, és hogyan hatott ez később az 1960-as és 1970-es évek hazai építészetére; hogyan változott az épített örökséghez való viszony, hogyan alakult át a történelmi településközpontok és a régi belvárosi negyedek megítélése, majd hogyan vert gyökeret a városrehabilitáció filozófiája a hazai várospolitikában, illetve várostervezői gyakorlatban.[2] Jelen tanulmányban arra koncentrálok, hogy hogyan és honnan tájékozódtak a magyar építészek, mekkora lehetőségük nyílt nemzetközi kapcsolatokat építeni, és hogyan hatottak pályájukra a Kádár-korszakban megnyíló új lehetőségek.

Írásom második része egy ez idáig sokkal kevésbé kutatott dimenzióról szól: arra reflektál, hogy meddig terjedt a látszólagos szabadság, és az építészek nemzetközi szakmai kapcsolatai, utazásai és külföldi munkavállalása fölött milyen módon érvényesült az állami kontroll – beleértve ebbe az állambiztonsági megfigyelést és annak következményeit is. A tanulmány második fő kérdésfeltevése tehát a mobilitás korlátaira vonatkozik, árnyalva azt a képet, amely a Kádár-korszak viszonylag liberális utazási és mobilitási politikájáról a történeti köztudatban kialakult.

Kutatásom során a szakirodalmon túl nyomtatásban vagy online megjelent építész-visszaemlékezésekre és -interjúkra, saját, építészekkel, illetve urbanistákkal készült interjúimra, továbbá

[1] A különféle transzferek kutatásának legfontosabb magyarországi eredményeit foglalja össze: Feitl István: Hazai transzferkutatás. *Múltunk,* 2024/2. 206–248. DOI: https://doi.org/10.56944/multunk.2024.2.9

[2] Erika Szívós: The historic city… I. m.; Szívós Erika: Terhes örökség: a történelmi lakónegyedek problémája a Kádár-korszakban a Klauzál tér és környéke példáján. *URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv V.* Budapest, 2010. 407–428; Szívós Erika: Kelet-Közép-Európa nagyvárosai a második világháborútól a 2000-es évekig: mai városfejlődésünk jelenkori gyökereiről. *Múltunk,* 2020/4. 1–67.

levéltári forrásokra, legfőképpen az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának forrásanyagára támaszkodtam.

Hidak és kapcsolathálók a kétpólusú világban: egy paradigmaváltás vázlatos historiográfiája

A történettudományban ma már sokan megkérdőjelezik a hidegháborús korszaknak azt a korábban uralkodó felfogását, amely Kelet és Nyugat dichotómiáját és a kétpólusú világ szigorú megosztottságát vallotta. Az újabb kutatások gyakran viszonyulnak kritikusan a „vasfüggöny" paradigmájához, és mutatnak rá arra, hogy a „vasfüggöny" sok szempontból átjárhatóvá vált a posztsztálini korszakban (bár nyilván országtól és korszaktól is függött, hogy milyen mértékben). Péteri György, a Trondheimi Egyetem magyar származású történésze már 2004-ben felvetette, hogy vasfüggöny *(iron curtain)* helyett indokoltabb lenne nejlonfüggönyről *(nylon curtain)* beszélni;[3] a nejlonfüggöny fogalma azután nagy karriert futott be a hidegháborús korszakkal foglalkozó szakmabeliek körében. Mások a vasfüggöny – különösen Sztálin halála után jellemzővé váló – „porózus" voltát vagy „félig áteresztő membrán"-jellegét hangsúlyozták.[4] A KGST-országok s azon belül Magyarország nyitottságának, illetve zártságának kérdését számos tanulmány vizsgálta az utóbbi két évtizedben, számot adva az átjárásokról és kapcsolatokról a kultúra, a tudomány, a technika és a gazdaság területén, de egyben a hatásokkal és kölcsönhatásokkal kapcsolatos korabeli dilemmákat is érintve.[5]

[3] György Péteri: Introduction: Nylon Curtain – Transnational And Transsystemic Tendencies In The Cultural Life Of State-Socialist Russia And East-Central Europe. *Slavonica,* 2004/2. 113–123. DOI: https://doi.org/10.1179/136174204790105749

[4] Lásd Michael David-Fox: The Iron Curtain as Semipermeable Membrane: Origins and Demise of the Stalinist Superiority Complex. In: Patryk Babiracki–Kenyon Zimmer (eds.): *Cold War Crossings: International Travel and Exchange Across the Soviet Bloc, 1940s–1960s*. Introduced by Vladislav Zubok. Texas A&M University Press, Austin, Tex., 2014. 14–39.

[5] Lásd Takács Róbert: Nyitottság és zártság dilemmái – kulturális érintkezések a külfölddel és a Nyugattal. *Századok,* 2014/6. 1491–1516.; lásd tová-

E megközelítések szerint a transzferek mind a keleti blokkon belül,[6] mind pedig a keleti blokk országai és a fejlett Nyugat között fontos szerepet játszottak; de ugyanilyen fontosak voltak azok a tudástranszferek is, amelyek a „második világ" (azaz a Szovjetunió és annak közép-kelet-európai szatellitállamai) és a „harmadik világ"[7] országai között zajlottak. A kutatók figyelmének ezért a kelet–nyugati viszony kizárólagos vizsgálata helyett a kelet- és kelet-közép-európai szocialista országok multilaterális kapcsolatrendszerére kell irányulnia. Posztkoloniális összefüggésekben, az európai félperiféria és az immáron függetlenné vált, volt gyarmati országok relációjában közelítette meg a kérdést Ginelli Zoltán;[8] a globalizáció és a globális történelem szemszögéből tárgyalták ugyanezt a kérdéskört James Mark és szerzőtársai, köztük Apor Péter,[9] a Szovjetuniónak és szatellitállamainak a „baráti" fejlődő országokkal kapcsolatos politikáját, a keleti

bá a következő kötet tanulmányait: Takács Róbert (szerk.): *A nyitott zárt ország. Kulturális és tudományos érintkezések az 1970-es és 1980-as években Magyarország és a Nyugat között.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2022.; különösen: Takács Róbert: Kulturális külpolitika, kulturális érintkezések és transzferek az 1970-es és 1980-as években. Megközelítések és értelmezési keretek. (9–62.) Lásd továbbá Patryk Babiracki–Kenyon Zimmer (eds.): I. m. tanulmányait.

[6] Patryk Babiracki–Austin Jersild (eds.): *Socialist Internationalism in the Cold War: Exploring the Second World*. Palgrave, New York, 2016. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-32570-5

[7] E tanulmányban a „második világ" és a „harmadik világ" kifejezéseket idézőjelek között használom. Ezzel kívánom jelezni azt, hogy ezek a kifejezések, amelyek a hidegháború idején születtek, egy adott történelmi korszak szóhasználatát és gondolkodásmódját testesítik meg. Mára a „harmadik világ" kifejezés fokozatosan kikopni látszik a nemzetközi szóhasználatból, és helyét egyre inkább a „globális Dél" elnevezés veszi át.

[8] Zoltán Ginelli: Hungarian experts in Nkrumah's Ghana: Decolonization and semiperipheral postcoloniality in socialist Hungary. *Mezosfera,* May 2018. Forrás: http://mezosfera.org/hungarian-experts-in-nkrumahs-ghana/ (Letöltve: 2025. 06. 25.).

[9] James Mark–Péter Apor: Socialism Goes Global: Decolonization and the Making of a New Culture of Internationalism in Socialist Hungary, 1956–1989. *Journal of Modern History,* 2015/4. 852–891. DOI: https://doi.org/10.1086/683608; James Mark–Yakov Feygin: The Soviet Union, Eastern Europe, and Alternative Visions of a Global Economy 1950s–1980s. In: James Mark–Artem Malinovsky–Steffi Marung (eds.): *Alternative Globalizations. Eastern Europe and the Postcolonial World.* Indiana University Press, Bloomington, 2020. DOI: https://doi.org/10.2307/j.ctvx8b7ph.5

blokk és a fejlődő világ kapcsolatrendszerének kiépítését egyfajta alternatív globalizációs törekvésként értékelve. Velük polemizálva Bódy Zsombor vitába szállt az alternatív globalizáció tézisével, de azt ő maga is kimutatta, hogy a globális Déllel kialakított kapcsolatoknak igen nagy volt a jelentősége az egyes KGST-országok és gazdaságaik számára.[10] A vitáknak, megközelítéseknek és álláspontoknak alapos összefoglalását nyújtja a *Globalizáció Kelet-Közép-Európában a második világháború után: narratívák és ellennarratívák* című kötet.[11]

Mindeme munkákban központi szerepet kap a közép- és kelet-európai szocialista országok tudásexportja, és nagyon hangsúlyos az a kérdés, hogy a keleti blokk – értsd: a Szovjetunió és a vele szövetséges európai szatellitállamok – szakemberei hogyan járultak hozzá egyes közel-keleti, afrikai, távol-keleti vagy esetleg latin-amerikai országok modernizációjához, infrastrukturális fejlődéséhez.

Az említett tanulmányok, feldolgozások gyakran vetik fel azt a kérdést, hogy valójában mennyire voltak szimmetrikusak a közép- és kelet-európai szocialista országok és a fejlődő világ „cserekapcsolatai" a posztkoloniális korszakban, és jutnak arra a következtetésre, hogy teljes szimmetriáról általában nem beszélhetünk.

Nemcsak azért, mert a tudás- és technológiai export többnyire a „második világ" felől irányult a „harmadik világ" felé, és az utóbbiból a „második világ" inkább az európai képzési lehetőségekkel élni kívánó diákokat és vendégmunkásokat, mintsem magasan képzett szakembereket fogadott; hanem azért sem, mert az országok közti kapcsolatok hivatalosan „baráti" jellege és a segítségnyújtás, szolidaritás politikai szólamai mögött az európai szocialista országok részéről inkább a gazdasági és ideológiai térnyerés szándéka húzódott meg. Arra több szerző is rámutat, hogy

[10] Bódy Zsombor: *A magyar glóbusz kitágul. Magyar szakértelem a globalizáció folyamataiban az 1960–1980-as évtizedekben.* HistGlob Working Paper 2., MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport, Szeged, 2020. Forrás: https://acta.bibl.u-szeged.hu/74671/ (Letöltve: 2025. 06. 19.).

[11] Tomka Béla (szerk.): *Globalizáció Kelet-Közép-Európában a második világháború után: narratívák és ellennarratívák.* Kronosz Kiadó, Pécs, 2023.

a közép-kelet- és kelet-európai szocialista országok attitűdje nem volt mentes a kolonialista szemlélettől. Ez ugyan a hivatalos politikai narratívákban nem volt tetten érhető, a fejlődő országokban dolgozó szakértők, diplomaták és családtagjaik attitűdjében és a helyi lakossághoz való viszonyulásában, valamint az ezekről árulkodó titkosszolgálati, külképviseleti stb. jelentésekben, forrásokban viszont annál inkább – ahogyan azt Bódy Zsombor tanulmánya plasztikusan feltárta.[12] A kérdéskört más, migrációs aspektusból nézve az egyelőre sporadikus tanulmányokból az is kirajzolódik, hogy a kelet-közép-európai szocialista országok a „harmadik világból" kiinduló *tömeges* bevándorlás elől elzárkóztak, s határaikat még történelmi krízishelyzetekben sem nyitották meg korlátlanul az onnan érkező menekültek előtt.[13] A közel- és távol-keleti, afrikai stb. „baráti országok" náluk tanuló, dolgozó állampolgárainak végleges letelepedését, a helyi – magyar, csehszlovák, lengyel stb. – társadalomba való integrációját – legalábbis tömeges méretekben – pedig igyekeztek akadályozni, s ehelyett inkább elkülönítésükre törekedtek.[14] Apor és nyomán Bódy szerint ebben a kolonialista magatartásra emlékeztető attitűdön túl tetten érhető egyfajta rejtett rasszizmus is.[15]

A kérdéskörről építészeti, urbanisztikai értelemben is sokan írtak. E tanulmány szempontjából különösen azok a nemzetközi transzferekre fókuszáló város- és építészettörténeti munkák relevánsak, amelyek kritikus módon közelítenek a szovjet

[12] Bódy Zsombor: I. m. Főként 15–23.

[13] Szívós Erika: Bevándorlók és (város)politika Budapesten a 20. század második felében: változó keretek és rejtett dimenziók. In: Csepeli György–Grajczjár István (szerk.): *Töretlenül. Örkény Antal 70 éves*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2024. 165.

[14] Péter Apor: Socialist Mobility, Postcolonialism and Global Solidarity: The Movement of People from the Global South to Socialist Hungary. In: Wlodzimierz Borodziej–Joachim von Puttkamer (eds.): *Immigrants and Foreigners in Central and Eastern Europe during the Twentieth Century*. Routledge, London–New York, 2020. 113–126.; Apor Péter: Észak-vietnámi hallgatók a magyar egyetemeken. Diák és munkásmigráció a hidegháború alatt. In: Laczó Ferenc–Varga Bálint (szerk.): *Magyarország globális története 1869–2022*. Corvina Kiadó, Budapest, 2022. 311–314.

[15] Apor Péter: Szocialista migráció, posztkolonializmus és szolidaritás. Magyarország és az Európán kívüli migráció. *Antro-polus,* 2017/1. 26–44.; hivatkozza, illetve reflektál rá Bódy Zsombor: I. m. 7.

blokk országainak elszigeteltségét valló korábbi szemlélethez.[16] A „második világból" a „harmadik világba" irányuló építészeti, urbanisztikai tudásexport kutatásának egyik prominens képviselője, Łukasz Stanek[17] azok közé tartozik, akik azt vallják, hogy a nyugati világból kiinduló – és a fejlett nyugati országok által uralt – globalizáció mellett egy párhuzamos, szocialista globalizációs kísérlet is megfigyelhető volt 1949 és 1989 között – igaz, maga Stanek szívesebben használja a szocialista „világépítés" (*mondialisation* vagy *worldmaking*) kifejezést a globalizáció helyett.[18] Részben szintén építészeti, építőipari, városrendezési tudásexportról és a „harmadik világban" megvalósult projektekről adnak számot Ginelli és Bódy már hivatkozott tanulmányai is. De a modernizmus és funkcionalizmus építészetének, illetve várostervezési elveinek globális elterjedése kapcsán valójában a jelenkori építészettörténet és várostervezés-történet számos más reprezentánsát is lehetne e helyt hivatkozni.

Végül, de nem utolsósorban jelen tanulmányom szempontjából fontos vonatkoztatási pontként említhetők mindazok a munkák is, amelyek szakemberek, diákok és ösztöndíjasok cseréjével foglalkoztak az államszocialista korszakban – legyen szó akár a szocialista világ és a nyugati kapitalista országok, akár pedig

[16] Lásd pl. Daria Bocharnikova–Andres Kurg: Introduction: Urban Planning and Architecture of Late Socialism. *The Journal of Architecture,* 2019/5. 593–603. DOI: https://doi.org/10.1080/13602365.2019.1671658; Carmen Popescu: Introductory Argument: Architecture of the Communist Bloc in the Mirror. *Journal of Architecture,* 2009/1. 1–6. DOI: https://doi.org/10.1080/13602360802704786; Ákos Moravánszky–Torsten Lange–Judith Hopfengärtner–Karl R. Kegler (eds.): *East West Central: Re-Building Europe, 1950–1990.* Birkhäuser, Basel, 2017.

[17] Łukasz Stanek: *Architecture in Global Socialism: Eastern Europe, West Africa, and the Middle East in the Cold War.* Princeton University Press, Princeton. 2020. DOI: https://doi.org/10.1515/9780691194554.

[18] Łukasz Stanek: Socialist Worldmaking: The political economy of urban comparison in the Global Cold War. *Urban Studies,* 2021/8. 1575–1596. DOI: https://doi.org/10.1177/00420980211050178; Łukasz Stanek: Socialist Worldmaking: Architecture and Global Urbanization in the Cold War. James Mark–Artem Malinovsky–Steffi Marung (eds.): I. m. 166–186.

a kelet-közép-európai szocialista országok és a fejlődő országok közötti interakciókról.[19]

Tudástranszferek

A továbbiakban tehát főként a tudástranszferek aktoraira koncentrálok: az építészekre és urbanistákra, valamint az ő nemzetközi tapasztalataikra, tájékozódási lehetőségeikre, szakmai mobilitásukra és kapcsolatrendszerükre. Pontosan hogyan és ki által kerültek át a „vasfüggönyön" túlra a funkcionalista várostervezés második világháború utáni elvei, vagy később a városrehabilitáció és a városi örökségvédelem eszméi? Hogyan jutottak el Magyarországra a nemzetközi építészeti hatások vagy áramlatok akkor, amikor az információcserét szigorúan ellenőrizték, az utazási lehetőségek korlátozottak voltak, és a nyugati folyóiratok, könyvek sem voltak könnyen elérhetőek? Hogyan jeleníthetők meg a magyar szakemberek tapasztalatain keresztül a szocialista Magyarország multilaterális kapcsolatai?

Ami a szakmai kapcsolatokat illeti, ezeket a hidegháború korai szakaszára jellemző kölcsönös bizalmatlanság és a hazai sztálinista rendszer zártsága csak átmenetileg lehetetlenítette el. Egyes magyar történészek szerint a desztalinizáció hatása már korán, 1953-tól kezdve érezhető volt. A kulturális kapcsolatok területét vizsgálva Takács Róbert például 1953-ig, a hruscsovi korszak kezdetéig vezeti vissza a megújult transzferek és kulturális csere történetét,[20] Kalmár Melinda pedig azt hangsúlyoz-

[19] Lásd László Szabolcs: A transznacionalitás privilégiuma. Hidegháborús utazások típusai az államszocialista Magyarországon. In: Takács Róbert (szerk.): *A nyitott zárt ország.* I. m. 63–92.; Somlai Katalin: Amerikából jöttek, híres mesterségük: fordosok. A Ford Alapítvány ösztöndíjas programjában résztvevők karrieríve: szubelitből az elitbe. In: Rainer M. János (szerk.): *Elit és szubelit a Kádár-korszakban – közelítések.* 1956-os Intézet Alapítvány–Kronosz Kiadó, Budapest–Pécs, 2021. 103–164.; Péter Apor: Socialist Mobility… I. m.; Apor Péter: Észak-vietnámi hallgatók… I. m.

[20] Takács Róbert: Szovjet és magyar nyitás a kultúrában Nyugat felé 1953–1964. *Múltunk,* 2015/3. 30–68. és Róbert Takács: Hungarian Foreign Policy and Basket III in the Cold War Confrontation from Helsinki to Madrid. *Múltunk,* 2019, Special Issue. 64.

za, hogy az „olvadás” időszakában mindkét nagyhatalom, illetve mindkét szövetségi rendszer érdekelt volt a politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok újbóli kiépítésében.[21]

Az 1950-es évek második felében, de különösen 1960 után Magyarország nem volt többé hermetikusan elzárva a nagyvilágtól, s azon belül a nyugati kapitalista országoktól sem. Körülbelül 1960-tól kezdve egyre inkább megnyíltak a magyarok számára az utazási lehetőségek, beleértve ebbe mind a turizmust, mind pedig a külföldi szakmai utakat. A magyar építészeknek, várostervezőknek és műemlékvédelmi szakembereknek egyre több lehetőségük nyílt arra, hogy találkozzanak külföldi kollégáikkal, tájékozódjanak, és külföldön maguk is tapasztalatokat szerezzenek: nemzetközi konferenciák, szimpóziumok, delegációk látogatásai, külföldi munkavállalás, ösztöndíjak, külföldön élő, magyar származású építészek látogatásai segítették tájékozódásukat.[22] Erről vall számos építészmemoár és -életrajz, valamint erről adnak számot a publikált és kiadatlan interjúk is.

Konferenciák, szimpóziumok, szakmai utak

Granasztói Pál (1908–1985) építész, várostervező és író annak a nemzedéknek volt a tagja, amelynek pályája még a két világháború közötti időszakban kezdődött. *Itthon éltem* című önéletrajzi munkájában[23] érzékletes képet ad a magyar építészek nemzetközi mobilitásáról, világosan jelezve, hogy mely történelmi (al)korszakokban volt lehetőségük külföldre utazni, és mely években nem. A választóvonalak meglehetősen egyértelműek: 1948–1949, a magyarországi kommunista hatalomátvétel és 1956, a magyar forradalom éve. 1949 előtt Granasztói minden további

[21] Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában: Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990.* Osiris Kiadó, Budapest, 2014. 81–86.; lásd továbbá Melinda Kalmár: The Decades of Détente. *Múltunk,* 2019, Special Issue, 28–31.

[22] A műemlékvédelmi szakemberek kierjedt nemzetközi kapcsolatrendszeréről az 1970-es és 1980-as években lásd Harlov Melinda: Műemlékvédelem: kapocs a világgal. *Múltunk,* 2016/4. 125–130.

[23] Granasztói Pál: *Ifjúkor a Belvárosban – Múló világom – Itthon éltem.* Magvető Kiadó, Budapest, 1984.

nélkül meglátogathatta külföldön élő magyar kollégáit – a második világháború előtt vagy röviddel utána Magyarországról emigrált építészeket – Svájcban vagy Franciaországban, és néhány magyar kollégájával együtt részt vehetett a CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne) nemzetközi szimpóziumán Londonban.[24] 1948-as londoni útja után azonban hosszú szünet következett. Az azt követő nyolc évben Granasztóinak esélye sem volt újra eljutni Nyugat-Európába, ahogyan legtöbb kollégájának sem.

Az 1958-as brüsszeli világkiállításon való magyar részvétel már jelezte a változást, de ezen a nemzetközi seregszemlén még csak az építészek egy szűk köre vehetett részt: jelesül azok az építészek, akik Gádoros Lajos vezetésével a brüsszeli expó magyar pavilonjának tervezéséért feleltek. A magyarok számára a világkiállítás komoly kihívást jelentett: a brüsszeli expón való magyar részvétel azt a célt is szolgálta, hogy javítson az ország nemzetközi megítélésén, mely két évvel az 1956-os forradalom leverése után, a forradalmat követő megtorlások közepette a mélyponton volt.[25]

Körülbelül 1960-tól kezdve azonban egyre inkább megnyíltak a magyarok számára az utazási lehetőségek, beleértve ebbe mind a turizmust, mind pedig a külföldi szakmai utakat. Magyarország növekvő nyitottsága sok tekintetben összefüggött a Nyikita Hruscsov által képviselt szovjet politikával. Hruscsov szakított Sztálin korábbi doktrínáival, és véget vetett a Szovjetunió nyugati világtól való szigorú és teljes elszigeteltségének. A nyugati hatalmakkal kialakítandó barátibb kapcsolatok többek között azt jelentették, hogy a Szovjetunió elkötelezte magát a „békés egymás mellett élés" mellett, és hajlandó volt békés versenybe szállni a Nyugattal a tudomány, a technológia és a kultúra területén. A hruscsovi korszakban szovjet művészek, filmesek és tudósok immáron részt vehettek nemzetközi szimpóziumokon, konferenciákon, filmfesztiválokon és más hasonló

[24] Uo. 596–618.

[25] Legát Tibor: Nagyot lőtt a gulyáságyú – magyarok az 1958-as brüsszeli Expón. *Magyar Narancs Online.* Forrás: http://magyarnarancs.hu/lokal/nagyot-lott-a-gulyasagyu-101840 (Letöltve: 2025. 06. 21.).

rendezvényeken;[26] általában véve a szovjet állampolgárok is nagyobb utazási szabadságot élvezhettek, mint Sztálin alatt. Bár e szabadság korlátozott maradt és erőteljes állami ellenőrzés mellett valósulhatott csak meg, a lehetséges úti célok nagy többsége a szovjet befolyási övezeten belül maradt.[27] A szovjet állampolgárok továbbra is jórészt csak a „baráti szocialista" országokba utazhattak, és oda is szervezetten, szigorú ellenőrzés mellett.

A Szovjetunióban uralkodó új szelek következtében a legtöbb szatellitország – köztük Magyarország is – liberalizálni kezdte utazási politikáját, és legalább valamekkora mértékben igyekezett felszámolni a hazai értelmiség mobilitásának addigi korlátait. A keleti blokk országaiból érkező művészek, értelmiségiek, tudósok, szakemberek egyre nagyobb számban jelentek meg nemzetközi rendezvényeken szovjet kollégáik mellett.[28]

1960 után Magyarország is lazítani kezdett a korábbi utazási korlátozásokon, sőt, a továbbiakban ezen a téren az egyik legliberálisabb államszocialista országgá vált. Számos más szakma képviselői mellett az építészek is utazhattak ismét; kezdetben elsősorban a keleti blokk országaiban, ám 1960 után egyre gyakrabban fordult elő, hogy a „vasfüggönyön" túl is részt vehettek konferenciákon és szimpóziumokon. Granasztói Pál ekkorra már élénken érdeklődött a történelmi városok és régi városrészek iránt – bár ezt a hajlamát ő maga is sokszor anakronisztikusnak érezte akkoriban, hiszen a modernista-funkcionalista építészet éppen fénykorát élte. Granasztói több olyan kongresszust említ, amelyen részt vett, részben az NDK-ban, részben Csehszlovákiában. A kelet-németországi Erfurtban 1956-ban tartott konferencia volt az első alkalom, amelyen úgy érezhette, hogy jó irányba halad: a nemzetközi szimpózium ugyanis teljes egészében a történelmi városokról és azok megőrzéséről szólt.[29]

Más források is említik a nem kommunista országokba tett konferenciautakat az 1960 utáni időszakban. Például Locsmándi Gábor építész (1942–), akinek neve később szorosan összekap-

[26] Takács Róbert: Szovjet és magyar nyitás… I. m. 33–35.
[27] Uo.
[28] Uo. 32–33.
[29] Granasztói Pál: I. m. 709–712.

csolódott a magyarországi városrehabilitációval, az 1960-as évek végén akkori tanszékvezetője, Perényi Imre (1913–2002) kezdeményezésére Salzburgba utazhatott – ez volt élete első nyugati útja. Az 1965-ben diplomázott Locsmándi, aki akkoriban a Budapesti Műszaki Egyetem Városépítészeti Tanszékének fiatal adjunktusa volt, egy nemzetközi szimpóziumon vett részt, ahol határozott különbséget érzett a várostervezés új áramlatai és a képzése során tanult megközelítések között,[30] és új impulzusokkal gazdagodva jött haza.

A tudásátadás leggyakoribb formája az 1950-es évek közepétől 1989-ig a delegációk és vendéglátóik közti információcsere volt. A folyamatban lévő vagy befejezett projektek megtekintése, az új technológiák tanulmányozása szinte minden szakterületen így zajlott, az építészet és a várostervezés területén is. Legtöbbször KGST-országok szakértői tettek egymásnál (és egymás vállalatainál) kölcsönös látogatást, az 1950-es évek közepétől, végétől azonban egyre gyakoribbá váltak a nem kommunista államokkal való szakmai kapcsolatok is. Dragonits Tamás (1924–), aki a budai várnegyed, az egykori polgárváros 1960-as években meginduló rekonstrukciójának vezető építésze volt, nemrégiben felidézte emlékeit a svéd és magyar delegációk műemlékvédelmi kérdésekben való együttműködéséről. Ezek a delegációk döntő szerepet játszottak egy közös európai városépítési és örökségvédelmi szemlélet formálódásában azáltal, hogy közösen megvitatták az egyes országokban követett műemlékvédelmi elveket és gyakorlatot.[31] Dragonits így írta le a szépen bimbózó kapcsolatok építésének gyakorlati részleteit:

[30] Interjú Locsmándi Gáborral, 2020. november 21. Az interjút készítette Szívós Erika. A digitális hangfelvétel a szerző birtokában.

[31] Jankó Judit: Romokból lett kis falu a város közepén – „Az itt lakók életében is van valami műemlék jellegű." Beszélgetés Dragonits Tamással, a Várnegyed egykori építészével. *MúzeumCafé,* 2016/53. Forrás: http://muzeumcafe.hu/hu/romokbol-lett-kis-falu-varos-kozepen/ (Letöltve: 2025. 06. 21.). Dragonits életéről, pályájáról és Svédországhoz fűződő kapcsolatáról lásd Palasik Mária: *A Műegyetemisták Odüsszeiája 1944–46.* Műegyetemi Kiadó, Budapest, 2006; Fehér köpeny és rajzasztal: Mészáros Ábel beszélgetése Dragonits Tamással. Lechner Tudásközpont, 2016. november 29. Életrajzi összefoglaló. https://epiteszforum.hu/feher-kopeny-es-rajzasztal-beszelgetes-dragonits-tamassal. (Letöltve: 2025. 06. 21.).

> 1972-ben a Svéd Építéstudományi Intézet vezetője idejött látogatóba egy városépítési problémákkal foglalkozó delegációval, és a VÁTI-ban[32] előszedtek engem, mint svédül tudót[33] a fogadásukra, és jártam velük az országot. Később visszaadtuk ezt a látogatást, munkakapcsolatok alakultak, ezek során évi két alkalommal látogattuk egymás intézményeit. Kölcsönösen megismertettük egymást műemlékvédelmeink megválaszolt, illetve megválaszolatlan kérdéseivel. Az időközben hetvenöt főre duzzadt komplex műemléktervezési irodánk egész országra kiterjedő munkásságát ismerhették meg a svéd kollégák, ennek köszönhettem a göteborgi Chalmers Műszaki Egyetem meghívását előadások tartására a magyar műemlékvédelem helyzetéről. 1988-ban díszdoktori oklevelet kaptam tőlük.[34]

Aczél Gábor (1947–) építész, várostervező, településrendezési szakember az 1970-es évek végétől kezdve számos várostervezési projektben vett részt; többek között a győri történelmi belváros komplex rehabilitációjának terveit készítette el 1983-ban, amely munkájáért a rá következő évben Ybl Miklós-díjban részesült. Aczél a finn, német, román és belorusz kollégákkal való együtt-

[32] A Városépítési Tudományos és Tervező Intézet (VÁTI) 1967-ben alakult meg.

[33] Egy vele készült interjúcikk bevezetője így említi Dragonits skandináv kötődéseit: „Az 1924-ben született *Dragonits Tamás a második világháború végén Skandináviába hurcolt építészhallgatók, a hazatérésük után »dániás« építészekként híressé vált csoport egyik utolsó képviselője.* Kotsis Iván tanítványa, diploma után a FŐTI (a BUVÁTI elődje), a KÖZTI, majd a VÁTI tervezőjeként dolgozott. Kulcsszerepet játszott a budai Vár polgárvárosának ostrom utáni megújításában, számos helyreállítást és új foghíjbeépítést tervezett." Fehér köpeny és rajzasztal. I. m. (Kiemelés tőlem – *Sz. E.*) Egy másik, jól értesült forrás további részleteket árul el: „[Dragonits Tamás] építészmérnöki tanulmányait 1942–48 között végezte a József Nádor Gazdaságtudományi és Műszaki Egyetemen, illetve a Budapesti Műszaki Egyetemen. *A háború alatt Svédországban töltött – sok más pályatársához hasonlóan – hosszabb időt, ami későbbi életpályájára is meghatározó volt. Fél évig béreslegény volt egy svéd farmon és szintén fél évig egy svéd építészirodában is dolgozott.* Hazatérése után (1947) folytatta az egyetemet, majd a Fővárosi Tervező Intézethez (FŐTI) került, az épületek helyreállításával foglalkozó csoporthoz." Részlet a Magyar Építészkamara meghívójából Dragonits Tamás építész 90. születésnapjára. Forrás: https://mek.hu/index.php?id=42411 (Letöltve: 2025. 06. 21.) (Kiemelés tőlem – *Sz. E.*)

[34] Részlet a Dragonits Tamással készült interjúból. Jankó Judit: I. m.

működést emelte ki a vele készült interjúban.[35] Ez az együttműködés delegációs utazásokat, vendégelőadásokat és különféle projektek helyszíneinek meglátogatását foglalta magában. Aczél külön kitért azokra az esetekre, amikor ő és kollégái, akik addigra már elismert szakértői voltak a történelmi belvárosok megújításának, az 1980-as években a keleti blokk országaiban terjesztették tudásukat, előadásokat tartva a helyi tervező cégek munkatársainak különböző romániai, keletnémet és fehéroroszországi városokban.[36] Grodnóban például a régi városközpontok revitalizációjának elveiről és gyakorlatáról tartottak előadást a helyi szakmai közönségnek, beleértve ebbe a közlekedési kérdéseket is, és sikerült meggyőzniük a helyi tervezőket, hogy hozzanak létre egy autómentes sétálóövezetet a város történelmi magjában.[37]

A magyar műemlékvédelmi szakemberek (nem kis részben szintén építészek) széles körű nemzetközi hálózatokban és együttműködési projektekben vettek részt az 1970-es és 1980-as években,[38] s ez minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a magyar műemlékvédelmi munka ebben az időszakban magas színvonalra emelkedjen és általános nemzetközi elismertségnek örvendjen.[39] A szakma nemzetközi kapcsolatairól írva Harlov Melinda kiemeli, hogy Román András (1929–2005), aki az Országos Műemléki Felügyelőségnél építészként, műemlékvédelmi szakértőként és urbanistaként dolgozott, majd később nemzetközi szervezeteket, például a Műemlékek és Helyszínek Nemzetközi Bizottságát (ICOMOS) képviselte Magyarországon, számtalan szakmai látogatáson és programon vett részt a világ minden részén.[40] Hasonlóképpen megjegyzi, hogy Walter

[35] Interjú Aczél Gáborral, 2020. február 25. Az interjút készítette Szívós Erika. A digitális hangfelvétel a szerző birtokában.

[36] Uo.

[37] Uo.

[38] Harlov Melinda: I. m. 125–130.

[39] Lővei Pál: Örökségvédelem versus műemlékvédelem: a nagy hal megeszi a kis halat. In: Szívós Erika–Veress Dániel (szerk.): *Örökség, történelem, társadalom.* Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 2020. 9.

[40] Harlov Melinda: I. m. 127. 38. lj. Román Andrásnak az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottsága oldalán olvasható életrajza alapján. Forrás: http://icomos.hu/roman-andras/ (Letöltve Harlov által: 2016. 09. 25.).

Frodl professzor, az osztrák Bundesdenkmalamt (Szövetségi Műemlékvédelmi Hivatal) elnöke gyakran járt Magyarországon, diákjait Sopron városába és más nyugat-magyarországi helyszínekre hozva, hogy megismertesse őket a magyar műemlékekkel és azok megőrzésével.[41]

A budapesti tervezést a vezető szakemberek nemzetközi kapcsolatai és külföldi tevékenysége is befolyásolta. A BUVÁTI, a Fővárosi Tanács alá tartozó Budapesti Városépítési Tervező Vállalat vezető tervezői és kutató szakemberei rendszeresen jártak szakmai utakra Ausztriába, valamint más nyugat-európai országokba. Ilyen alkalmakkor hazai terveket és koncepciókat mutattak be külföldi szakmai közönségnek. Igen tevékeny volt e téren Preisich Gábor, Budapest korábbi főépítésze (1953–1955), majd a BUVÁTI városrendezési osztályának vezetője (1956–1970), aki 1975-ös nyugdíjazásáig aktív várostervezőként működött.[42] A BUVÁTI kutatási osztályának (hivatalos nevén: Városépítési Kutatási Önálló Osztály) vezetője, dr. Szűcs István rendszeresen tanított külföldön; az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején évente tartott kurzusokat a Grazi Műszaki Egyetemen.[43] Az 1970-es évek közepétől kezdve Szűcs és osztálya több, Budapest belső kerületeiben végzett városszociológiai felmérésért volt felelős. A Szelényi Iván (1938–) által elsőként alkalmazott módszertan segítségével a BUVÁTI kutatási osztálya empirikus adatokat szolgáltatott a történelmi belvárost érintő kedvezőtlen demográfiai és szociológiai folyamatokról, s ez 1975-öt követően mind a helyi kísérleti, mind pedig az átfogó városrehabilitációs politikák megalapozásául szolgált.[44] Így Szűcs ausztriai szakmai tapasztalatai közvetlenül kapcsolódhattak saját tevékenységéhez és a

[41] Dercsényi Dezső: Walter Frodl 75 éves. *Magyar Műemlékvédelem,* 1984, 463–465. Idézi Harlov: I. m. 27., 39. lj.

[42] Interjú Locsmándi Gáborral. I. m.

[43] Interjú Tosics Ivánnal, 2021. január 22. Az interjút készítette Szívós Erika. A digitális hangfelvétel a szerző birtokában.

[44] Szűcs István–Balázsné Varga Margit: *Belső-Erzsébetváros településszociológiai vizsgálata*. Budapesti Városépítési Tervező Vállalat, Budapest, 1975. Ez volt az egyik első, a városrehabilitációs projekteket megalapozó városszociológiai tanulmány.

magyar fővárosban a városrehabilitációs gyakorlat kibontakozásához.

Tosics Iván (1952–) matematikus, szociológus és városkutató az 1970-es évek közepétől szintén a BUVÁTI tudományos kutatási osztályának munkatársa volt, 1983-tól pedig az Építésgazdasági és Szervezési Intézetnél (ÉGSZI) dolgozott. Az ÉGSZI szoros kapcsolatokat ápolt hasonló intézetekkel, vállalatokkal a KGST-n belül és kívül, így munkatársai rendszeresen jártak külföldi szakmai utakra. A svéd delegációk évenkénti látogatásait viszonzandó az ÉGSZI szintén évente küldte saját munkatársait Svédországba, ahol a Svéd Nemzeti Építéskutató Intézet látta vendégül őket Gävle városában.[45]

Így ismerkedett meg Tosics Iván Bengt Turner svéd kutatóval, akivel sok közös érdeklődési területük volt. Bengt Turner 1986-ban megszervezte az első nemzetközi konferenciát a lakhatásról, majd 1988-ban megalapította az Európai Lakhatáskutatási Hálózatot (European Network for Housing Research, ENHR). Turner meghívta Tosicsot az 1986-os svédországi konferenciára, és bár az ÉGSZI a kiutazást szigorúan felügyelte, engedélyezték az utat. Így Tosics előadást tarthatott a késő szocialista Magyarország lakáshelyzetéről. Még ennél is fontosabb, hogy Tosics alapító tagja és állandó résztvevője lett az ENHR-nek (jelenleg a szervezet alelnökeként tevékenykedik). Nem sokkal Tosics svédországi útja után Bengt Turner is meghívást kapott Budapestre az ÉGSZI lakásreform-csoportjának vezetőjétől, és egy teljes hónapot tölthetett Budapesten az akkor készülő magyar lakásreform dokumentumainak kutatásával – ami a késő szocialista Magyarországon kivételes esetnek számított.[46] Tosics kutatói munkássága az 1970-es évek közepe óta szorosan kötődött a belső kerületek rehabilitációjához, és az 1990-es évekre ő lett a lakhatási kérdések egyik vezető hazai szakértője. Nemzetközi beágyazottságának és szakértelmének köszönhetően a nyugat- és észak-nyugat-európai modellek, elképzelések utat találtak a magyar városi lakáspolitikába, s hatottak a történelmi belvárosok

[45] Interjú Tosics Ivánnal. I. m.
[46] Uo.

megújítását célzó politikára is. Két évvel a rendszerváltás előtt Tosics körutat szervezett ingatlankezelő vállalatok munkatársai számára is; együtt jártak Svédországban, Hollandiában és az Egyesült Királyságban, ahol helyi szakértőkkel találkoztak és a lakásszektor különböző modelljeit tanulmányozták.[47] A külföldi szakmai tapasztalatszerzés ekkorra már sokkal szélesebb köröket érinthetett, mint az 1960-as és 1970-es években.

Külföldi munkavállalás, pályázatok és ösztöndíjak: az első fecskék Nyugat-Európában és a nagyvilágban

A Kádár-rendszerben az építészeknek, építőmérnököknek és városrendezőknek hosszú idő után ismét lehetőségük nyílt arra is, hogy külföldön dolgozzanak – elsősorban a „baráti" szocialista országokban vagy a fejlődő világ országaiban, de nem kizárólag ott.

Borvendég Béla építész (1931–2014) részletesen beszámolt arról a korszakról, amikor fiatal magyar építészek, köztük ő maga is, 1960 és 1962 között hivatalosan engedélyt kaptak arra, hogy Nagy-Britanniába utazzanak, és gyakornokként éveket töltsenek a magyar származású, nemzetközi hírnévnek örvendő Goldfinger Ernő (1902–1987) londoni irodájában. Goldfinger Nagy-Britanniában már elismert építész volt; emblematikus brutalista magasépületeit az 1960-as és kora 1970-es években tervezte. Maga Borvendég 2002-ben írt cikkében hangsúlyozta, mennyire valószínűtlennek tűnt ez a lehetőség az 1960-as évek elején, és hogy mennyit tanult személyesen és szakmailag a londoni időszakból:

> Mi voltunk az első csoport. A londoni reptéren ő fog ránk várni. […]
>
> Ernő bácsi a vám kijáratánál várt. Néhány harsány üdvözlő mondatot kiabált – mindenki felénk fordult (Angliában, legalábbis akkor – attól tartok – még nem volt szokás in public kajabálni), s mi zavartan vigyorogtunk. Aztán besöpört a Rover-

[47] Uo.

> jébe. Ami kilőve a parkolóból, zümmögve fúrta bele magát az ólomszürke esőfüggönybe […]. 1960. augusztusa volt. Alig két héttel a berlini fal világpremierje előtt.[48] Ez a két hét példátlan szerencsének bizonyult. A horror-dráma színrevitele után alighanem jóideig leshettük volna, mikor lesz, sőt lesz-e még egyszer engedékeny a kesztyűs vagy inkább vaskezű Rendező? […]
>
> […] Hatvankettő késő őszén tértem haza. De akkor már kint volt a következő négy építész. És ez még tán ötször vagy hatszor azután is megismétlődött. Egészen addig, míg a politika orrát nem kezdte facsarni ez az anglomán burzsoá elhajlás. De persze – mint majd' mindig – akkor már késő volt. Negyedszáz fiatal magyar építésznek adatott meg, hogy beleszippantson Anglia, és ezen keresztül Európa tüdőt tágító és elmét bizsergető levegőjébe. Nem titkolom, építészként nagyon sokat tanultam odakint. De emberként és magyarként még ennél is sokkalta többet.[49]

A konferenciákon való részvétel és a külföldi munkavállalás mellett az ösztöndíjak is hozzásegítették a szerencsés keveseket ahhoz, hogy külföldi tapasztalatokat szerezzenek. Magyar szakembereknek az 1960-as és 1970-es években nem volt könnyű Nyugat-Európába és az Egyesült Államokba szóló kutatói, illetve egyéb ösztöndíjakat szerezniük, de nem is volt teljességgel lehetetlen. Az ENSZ vagy annak szervezetei, például az UNESCO vagy a WHO is hirdettek ösztöndíjakat. Az ösztöndíjasok vagy gyakornokként dolgoztak, vagy más formában helyezkedtek el nyugat-európai cégeknél.

Más esetekben magyar szakemberek különböző információs csatornákon keresztül értesültek külföldön meghirdetett állásokról, és egyszerűen jelentkeztek azokra. Egy ilyen esetről így írt Aczél Gábor építész, urbanista megjelent visszaemlékezéseiben:

> Mint abban az időben minden fiatalember, én is úgy gondoltam, hogy karriert csak nyugaton lehet csinálni. […] mindig forgott a fejemben az a lehetőség – vagy inkább vágy – is, hogy külföldre menjek dolgozni. Ez abban az időben nagyon nehéz, szinte lehe-

[48] Borvendég erre tévesen emlékszik: a berlini fal a következő évben, 1961 augusztusában épült.

[49] Borvendég Béla: E, mint Goldfinger. *Építészfórum,* 2002. szeptember 18. Forrás: http://epiteszforum.hu/e-mint-goldfinger. (Letöltve: 2025. 06. 20.).

> tetlen volt. De váratlanul nyílt erre egy alkalom. az UIA [Union Internationale des Architectes – *Sz. E.*] párizsi székhelyén kiírt egy álláslehetőséget [1974-ben – *Sz. E.*] a Szövetség székhelyén, ahol kifejezetten egy – úgymond »keleti országból jött« fiatalembert kívántak alkalmazni. Jelentkeztem erre a feladatra, és ennek kapcsán ki is jutottam Párizsba, amikor már a dolog elkezdett komolyra fordulni.[50]

Ám végül a magyar hatóságok megvétózták a terveit, és Aczél a Magyar Építőművészek Szövetsége útján értesült arról, hogy „valamilyen adminisztratív vagy egyéb probléma" miatt nem szerződhet a párizsi munkára. Kárpótlásul egy algériai állást ajánlottak fel neki, így Aczél 1975-től 1977-ig Algírban dolgozott.[51]

Az 1970-es évek elejétől kezdve a magyar építészek és tervezők részt vehettek nemzetközi építészeti pályázatokon és várostervezési tendereken, amennyiben tudtak egy adott pályázati kiírásról és rendelkeztek elegendő kemény valutával ahhoz, hogy ki tudják váltani az adott pályázat részletes kiírását. Szintén Aczél Gábor számolt be például egy Firenze városa által kiírt várostervezési pályázatról, amelyen ő és egy magyar kollégája, Zlamál Ilona is részt vett.[52] Egy másik forrás, dr. Callmeyer Ferenc építész, címzetes egyetemi tanár egy Bilbao város által kiírt várostervezési pályázatot említ, amelyen ő és egy másik magyar építész, Tenke Tibor egymás ellen is versenyeztek.[53]

Az építészek és más műszaki szakemberek külföldi munkavállalását az 1962-ben Magyarországon alapított, TESCO névre hallgató magyar állami ügynökség szervezte (nem tévesztendő össze a brit székhelyű és 1994 óta Magyarországon is mű-

[50] Aczél Gábor: *Kalandozások Urbanisztikában*. Pallas Kiadó, Budapest, 2009. 25.

[51] Uo. 26.

[52] Uo. 41.

[53] Callmeyer Ferenc beszéde Tenke Tibor emlékkövének felavatásán. In: Negyven év II. Forrás: https://www.bpxv.hu/hirek/negyven-ev-ii-kepes-beszamolo-a-cikk-vegen. (Letöltve 2020. 03. 30. – Az eseményről szóló beszámoló sajnos már nem érhető el a weboldalon. – *Sz. E.*) Lásd még: Tenke Tibor építész emlékkövének felavatása. *Építészfórum,* 2009. szeptember 21. Forrás: https://epiteszforum.hu/tenke-tibor-epitesz-emlekkovenek-felavatasa (Letöltve: 2025. 06. 21.). Az utóbbi cikk Callmeyer Ferenc avatóbeszédéről is említést tesz.

ködő szupermarketlánccal!). A TESCO Nemzetközi Műszaki Tudományos Együttműködési Iroda szakembereket közvetített külföldre, és intézte azok munkaszerződéseit; ők fogadták továbbá a „harmadik világ”-ból tanulmányi céllal érkező ösztöndíjasokat is.[54] A TESCO néha kemény (konvertibilis) valutában kölcsönt is nyújtott magyar építészeknek, hogy azok részt vehessenek külföldi pályázatokon. Ilyenkor a pályázók általában nem magánszemélyként, hanem saját magyarországi tervezővállalatuk képviselőjeként neveztek be a pályázatokra. Más esetekben a TESCO magyar cégeket ajánlott külföldi partnerek számára kivitelezőnek.[55] A TESCO maga is állami vállalat volt, tehát egyértelműen a magyar tudásexport közvetítőjeként működött; tevékenysége révén a szocialista Magyarország gazdasága profitálni tudott a magyar szakemberek külföldi foglalkoztatásából – gyakran a legnyersebb értelemben is. Ahogy egyik interjúalanyom, Aczél Gábor fogalmazott: „A TESCO-n keresztül kaptuk a fizetésünket. De azt soha senki nem tudta pontosan, hogy a TESCO mennyit húzott le ebből.”[56]

A külföldi munkavállalás és az ösztöndíjak lehetőséget biztosítottak a nemzetközi tapasztalatszerzésre; lehetővé tették a magyar szakemberek számára, hogy megismerkedjenek az építészet és a várostervezés aktuális trendjeivel és gyakorlatával. Fontos újra hangsúlyozni a magyar – és általában a közép-kelet-európai – építészek, tervezők és mérnökök többirányú lehetőségeit: a „második világ” szakembereinek tudására a „harmadik világ” országaiban az 1960-as, 1970-es és 1980-as években folyamatos kereslet volt, így viszonylag sok munkalehetőség közül választhattak. Ginelli Zoltán arra mutatott rá, hogy a dekolonizációs hullám idején függetlenné vált államok számára a „második világ” országai félperifériás helyzetükből fakadóan ideális partnereknek bizonyultak.[57]

[54] Bódy Zsombor: I. m. Bódy tanulmánya alaposan bemutatja a TESCO tevékenységi körét a vállalatról fennmaradt levéltári iratanyag alapján. A TESCO-ról lásd továbbá Ginelli Zoltán: I. m.

[55] ACZÉL Gábor: I. m. 41. Lásd még: Interjú ACZÉL Gáborral. I. m.

[56] Interjú Aczél Gáborral. I. m.

[57] Ginelli Zoltán: I. m. A kelet-közép-európai régióból érkező építészekről tágabban lásd Łukasz Stanek: Introduction: The ‘Second World’s’ Architecture and

A „harmadik világbeli" államokban végzett munka során a magyar szakemberek nem csupán az afrikai, közel-keleti, középázsiai vagy távol-keleti országok tervezőivel és helyi politikusaival ismerkedtek meg, hanem lehetőségük nyílt arra is, hogy a fejlett világ építészeivel, építőmérnökeivel és más szakembereivel találkozzanak. A posztkoloniális időszakban a fejlődő országok számára nyilvánvalóan olcsóbb volt a „második világból" származó mérnököket, építészeket és tervezőket szerződtetni, illetve az ottani vállalatokkal szerződni, de a korábbi gyarmatosító államok, például Franciaország és Nagy-Britannia szakemberei szintén vállaltak megbízásokat a volt gyarmatokon; más fejlett országok, például a Német Szövetségi Köztársaság vagy az Egyesült Államok szakértői és vállalatai is részt vettek bizonyos projektekben. A projektekre szerződtetett csapatok gyakran a legkülönbözőbb országokból származó munkavállalókból álltak.[58] A „harmadik világbeli" projektek így a kelet–nyugati találkozások helyszíneivé is válhattak. Igaz, más esetekben a különféle országokat képviselő cégek egymásnak támasztottak konkurenciát. Ami a „harmadik világból" érkező megrendeléseket és az ottani projekteket illeti, KGST-országok éppúgy léphettek fel egymás versenytársaiként, mint amennyire a nyugati cégek és a mögöttük álló banki-pénzügyi háttér veszélyeztethették a KGST-államok esélyeit.[59]

Mindenesetre, ahogyan azt Bódy Zsombor Algéria kapcsán részletesen bemutatta, egy-egy fejlődő országban, annak nagyobb városaiban nemcsak a munkahelyek, hanem a magánélet, a jószomszédi viszony és a gyerekek iskoláztatása révén is erősödtek az ottani magyar kolónia kapcsolatai a nyugati kolóniákban élő szakemberekkel és családjaikkal. A gyerekeket ugyanis a magyarok szinte soha nem helyi (ez esetben arab) iskolába járatták, hanem az egykori gyarmatosító ország által fenntartott, többnyire magániskolákba – Algériában például francia

Planning in the 'Third World'. *Journal of Architecture,* 2012/3. 299–307. DOI: https://doi.org/10.1080/13602365.2012.692597.

[58] Interjú Aczél Gáborral. I. m.; Ginelli Zoltán: I. m.

[59] Bódy Zsombor más okok mellett ennek is tulajdonítja Magyarország 1980-as évekbeli térvesztését Algériában. Bódy Zsombor: I. m. 23.

magániskolákba.[60] Ugyanígy jártak el a többi európai nemzet kiküldetésben dolgozó munkavállalói is. A magyarok és a nyugati szakemberek közötti szálakat tovább erősítette, hogy az elvileg baráti szocialista országok – legalábbis a nagyhatalmak (Kína és a Szovjetunió) – viszont szigorúan megtiltották kiküldetésben dolgozó állampolgáraiknak, hogy más, akár „baráti" szocialista országok ugyanott kialakult kolóniáival érintkezzenek.[61] Mindezek miatt a magyarok gyerekeik, házastársaik kapcsolatai révén munkahelyükön kívül is jelentős számú nyugati állampolgárral érintkeztek napi gyakorisággal. A közeli kapcsolat, valamint a magyar és nyugati kolóniák közötti szívélyes viszony, a kölcsönös segítségnyújtás napi rutinja[62] nagyon nyugtalanította a magyar hatóságokat, ezért ezeket a kapcsolatokat titkosszolgálati módszerekkel is figyelték, valamint a kitelepült pártalapszervezetek révén is igyekeztek – mérsékelt sikerrel – ellensúlyozni.[63] Mindenesetre a kolóniák között kialakuló kapcsolati háló a magyar műszaki értelmiségieknek később is jól jöhetett.

Az egyre szabadabbá váló privát turizmus és az aránylag könnyen megvalósítható külföldi munkavállalás ugyanis a disszidálást is jelentősen megkönnyítette. Számos, legálisan külföldön dolgozó magyar szakember ragadta meg a kínálkozó lehetőséget, és soha nem tért vissza Magyarországra. Nem közismert tény, hogy a Magyarországról 1958 és 1989 között legálisan és illegálisan kivándorolt állampolgárok együttes száma (mintegy 132 000 fő)[64] nagyságrendileg megközelítette az 1956-os forradalom idején, illetve a forradalom utáni hónapokban végleg távozottak számát.[65] Ebből az 1957 és 1989 között illegálisan disszidáltak több mint 70 000 főt tettek ki.[66] Az ezekben az év-

[60] Uo. 17–18.

[61] Uo. 20.

[62] Uo.

[63] Uo. 16–19.

[64] Tóth Pál Péter: A vándormozgalom szerepe a magyar népességfejlődésben. In: Uő (szerk.): *Bevándorlás Magyarországra*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2006. 106.

[65] András Lénárt: Emigration from Hungary in 1956 and the Emigrants as Tourists to Hungary. *Hungarian Historical Review,* 2012/2. 371–372.; Tóth Pál Péter: I. m. 106.

[66] Uo.

tizedekben Magyarországot elhagyó illegális kivándorlók közül sokan olyan szakemberek, köztük építészek, várostervezők vagy építőmérnökök voltak, akik kihasználták a már meglévő külföldi munkakapcsolataikat és kapcsolati hálójukat. „Az emberek fele nem jött vissza" – emlékezett vissza egyik interjúalanyom külföldön munkát vállalt kollégáira a vele készült interjúban.[67] Még ha becslése túlzásnak hangzik is, jól mutatja, hogy a műszaki hivatások tagjai milyen arányokat érzékeltek saját szakmájukon belül.

A folyóiratok szerepe a szakmai tájékozódásban

A tudástranszferekhez és a nemzetközi tájékozódáshoz természetesen nemcsak a szakmai utak, hanem az egyre szélesebb körben elérhető szakfolyóiratok és -irodalom is hozzájárultak. Az 1960-as évektől kezdve e téren határozott javulás volt tapasztalható Magyarországon, köszönhetően a korábbiakhoz képest nyitottabb kultúr- és tudománypolitikának.[68] Míg 1956 előtt Magyarországon gyakorlatilag lehetetlen volt hozzáférni a nemzetközi folyóiratokhoz, és szinte teljes volt az információs zárlat Kelet és Nyugat között, addig az 1960-as évektől kezdve a nagyobb könyvtárak – köztük a Magyar Tudományos Akadémia könyvtára is – szinte minden tudományterületen, így a mérnöki, illetve építészettudományok különböző területein is elkezdtek előfizetni a Nyugat-Európában vagy a tengerentúlon megjelenő jelentősebb folyóiratokra. Ennél is fontosabb, hogy az építész szakkönyvtárak is előfizetői voltak számos vezető nemzetközi periodikának, ahogy azt Lantos Edit szisztematikusan feltárta kutatásában.[69]

[67] Interjú Aczél Gáborral. I. m.

[68] Cristina Cuevas-Wolf–Isotta Poggi (eds.): *Promote, Tolerate, Ban: Art and Culture in Cold-War Hungary*. Getty Publications, Los Angeles, 2018.

[69] Lantos Edit: A magyar építészek tájékozódási horizontja 1957 és 1965 közt. In: Lantos Edit–Uhl Gabriella (szerk.): *Postera crescam laude recens. Tanítványi tisztelgés Keserü Katalin születésnapjára*. Magánkiadás, Budapest, 2006. 82–110.

Ekler Dezső építész, aki 1978 és 1985 között a BUVÁTI kutatási osztályának munkatársaként dolgozott, külön kiemelte a budapesti Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár (OMIKK) szerepét. Az OMIKK-ban emlékei szerint mindig elérhetőek voltak a világ vezető építészeti folyóiratainak legfrissebb számai; ő maga is itt ismerkedett meg először a posztmodern építészet jelentős képviselőinek munkáival, és itt szerzett tudomást a modernista tervezés alapelveivel szembeforduló, az épített örökség és a történeti hagyományok iránt sokkal elkötelezettebb iskolákról és irányzatokról.[70] Ezekkel az ismeretekkel felvértezve Ekler 1981 és 1983 között számos előadást tartott nagy hallgatóság előtt különböző szakmai fórumokon; ezzel felhívta a magyar építészszakma figyelmét a világszerte kibontakozó tendenciákra, és erősítette Magyarországon a történelmi építészeti értékek iránti tudatosságot.[71]

Ráadásul a magyar tervezővállalatok saját könyvtárai is büszkélkedhettek hasonló folyóirat-előfizetésekkel, így az ott dolgozó építészek és tervezők számára is elérhetővé váltak a legfrissebb trendek és tervek.[72] Miután 1948–1949-ben államosították a magánépítészi, illetve mérnöki irodákat és tervezőcégeket, az államszocialista Magyarországon az összes építészt, városterv-ezőt, építőmérnököt, statikust, műszaki rajzolót és egyéb okleveles építésügyi szakembert nagy, állami tulajdonú tervezővállalatokba (VÁTI, KÖZTI, IPARTERV, MÉLYÉPTERV, UVATERV) szervezték. Ezeken kívül léteztek még a városok és megyék közigazgatásának alárendelt nagy tervezővállalatok is, mint a FŐTI – később BUVÁTI –, a BORSODTERV vagy a MISKOLCTERV. E vállalatok mindegyike a tervezés egy-egy területére specializá-

[70] Interjú Ekler Dezsővel, 2020. november 9. Az interjút készítette Szívós Erika. A digitális hangfelvétel a szerző birtokában.

[71] Uo.

[72] Interjú Aczél Gáborral. I. m. Aczél Gábor a VÁTI (Városépítési Tudományos és Tervező Intézet) nevű tervezővállalatnál dolgozott, melynek fő feladata a vidéki városok település-, illetve városrendezési terveinek elkészítése volt. Ahogy Aczél is elmondta, a VÁTI könyvtárában számos vezető nemzetközi építészeti és városterv-ezési folyóirat hozzáférhető volt.

lódott, így monopolhelyzetet élveztek,[73] és saját szakterületük nemzetközi folyóirataira kedvező áron tudtak előfizetni. A szovjet irodalom és folyóiratok, valamint a keleti blokk többi országának termése természetesen sokkal könnyebben elérhető volt az egész államszocialista időszak alatt; az 1960-as évek elejéig a nyugati hatások nemegyszer szovjet közvetítéssel jutottak el Magyarországra. Azonban az 1960-as évek végétől kezdve a magyarországi építész- és várostervezői szakma tagjai egyre kevésbé figyeltek a szovjet fejleményekre, és egyértelműen a nyugati világ új irányzatai felé orientálódtak.[74]

Kivétel nélkül minden, e tanulmányban idézett interjúalany, legyen az építész, tervező vagy városkutató, hangsúlyozta a külföldi folyóiratok döntő szerepét az új paradigmák és irányzatok közvetítésében, és aláhúzta azok magyar várostervező szakemberek szemléletére gyakorolt hatását. Ekler Dezső és Tosics Iván egyaránt úgy nyilatkozott, hogy az építészettel, várostervezéssel és városkutatással foglalkozó szakmák tagjainak tájékozódása szempontjából a külföldi folyóiratoknak központi szerepe volt. Véleményük szerint a folyóiratok valójában sokkal fontosabb szerepet játszottak a legtöbb várossal foglalkozó szakember önképzésében, mint a külföldi tanulmányutak, tekintettel az államszocialista időszakban meglévő, de viszonylag korlátozott szakmai utazási lehetőségekre.[75]

Csalóka szabadság: nemzetközi mobilitás és az állambiztonság vigyázó tekintete

Hiba lenne azonban, ha megtévesztene bennünket a műszaki értelmiség viszonylag nagy mozgásszabadsága és a nemzetközi szakmai utak, illetve munkavállalás gyakoribbá válása az

[73] Az állami tervezővállalatok áttekintését lásd Schéry Gábor (szerk.): *A magyar tervezőirodák története*. ÉTK Kft., Budapest, 2001.

[74] „Nem igazán érdekelt bennünket, hogy mi történik tőlünk keletre. Csak nyugati folyóiratokra fizettünk elő, és az izgatott bennünket, ami ezekben a nyugati folyóiratokban megjelent." Interjú Locsmándi Gáborral. I. m.

[75] Interjú Tosics Ivánnal. I. m.; Interjú Ekler Dezsővel. I. m.; Interjú Aczél Gáborral. I. m.; Interjú Locsmándi Gáborral. I. m.

1960-as, 1970-es években. A hatóságok a nemzetközi mobilitás minden formáját, a kiutazást és a beutazást egyaránt szigorúan ellenőrizték, és a magyar állambiztonság is intenzíven figyelte az aktív vagy volt külföldi munkavállalókat, ösztöndíjasokat.[76]

Az építészek és más műszaki hivatások szakmai életét a megfigyelés valójában itthon és külföldön egyaránt érintette. Kezdjük azzal, hogy az építészekről és más építésügyi szakemberekről a munkahelyükön vagy szakmai szervezeteiken belülről jelentettek, egy-egy olyan kollégájuk, aki beépített ügynökként együttműködött az állambiztonsággal. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában több ilyen dosszié megőrződött, így például a „Reményi Lajos" fedőnevű ügynök két munkadossziéja.[77] „Reményi Lajos" az iratok tanúsága szerint közeli kapcsolatban állt kora legtöbb neves építészével, elfogadott és megbecsült tagja volt szakmájának, ami abból is sejthető, hogy építészkollégái előtte általában szabadon beszéltek érzékenyebb kérdésekről is, és politikai állásfoglalásaikat sem igen titkolták (ezekről azután „Reményi" részletesen beszámolt jelentéseiben). Maga is az egyik állami tervezővállalatnál dolgozott. „Reményi" tagja volt a Magyar Építőművészek Szövetségének (MÉSZ) is, amelynek tagságáról rendszeresen jelentett 1957 és 1962 között.

Az MÉSZ és az ott – az ő részvételével vagy jelenlétében – lefolytatott beszélgetések révén számos állami tervezővállalat viszonyaiba és tevékenységébe látott bele, és jellemző adatokat gyűj-

[76] Az állambiztonsági szolgálatok az e részben tárgyalt korszakban a Belügyminisztérium (BM) alá tartoztak. 1962-ben a BM keretein belül létrejött a III., Állambiztonsági Főcsoportfőnökség, amely szervezeti felépítését tekintve 1990-ig az ekkor létrejött formában működött (Pál István: *New York – Washington – London. Fejezetek a pártállami hírszerzés angol–amerikai osztályának történetéből, 1950–1970.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2024. 15.) Ezen belül a III/I. Csoportfőnökség a hírszerzéssel, a III/II. Csoportfőnökség a kémelhárítással, a III/III. pedig a belső elhárítással foglalkozott. Lásd Tabajdi Gábor–Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990.* 1956-os Intézet–Corvina Kiadó, Budapest, 2008; ugyanerről a korszakról, közép-európai összehasonlításban lásd György Gyarmati–Mária Palasik (eds.): *Continuities – Discontinuities: Secret Services after Stalin's Death in Communist Central and Eastern Europe.* ÁBTL–Kronosz Kiadó, Budapest–Pécs, 2017.

[77] „Reményi Lajos". Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, HU-ÁBTL 3.1.2. M-13287/1 és HU-ÁBTL 3.1.2. M-23749/2.

tött az azoknál – az Építéstudományi Irodánál, a Magasépítési Tervező Irodánál, az IPARTERV-nél, a MÉLYÉPTERV-nél stb. – alkalmazott szakemberekről. Ügynöki jelentéseiben rendszeresen kitért építészkollégái származására, korábbi családi-társadalmi hátterére, politikai nézeteire, habitusára, valamint 1956-ban vállalt szerepükre. Utóbbival nemcsak zsarolási potenciált szolgáltatott a Belügyminisztériumnak, hanem befolyásolhatta az érintettek útlevélkérelmeinek elbírálását és külföldi terveik kilátásait is. Ugyanebben a kategóriában egy másik ügynök „Szakértő" fedőnéven működött; ő szintén az építésügy és a tervezővállalatok munkatársairól jelentett.[78] A munkahelyi megfigyelést nagyban megkönnyítette az a tény, hogy az építészek és tervezők mindegyike nagy létszámú állami tervezővállalatok alkalmazásában állt; ezek munkatársi gárdája így tehát mind térbelileg, mind szervezetileg koncentrált volt.

Amikor az építészek és más szakértők külföldön vállaltak munkát, vagy nemzetközi eseményekre készültek kiutazni, fokozottan megnőtt az ügynöki megfigyelés és a feljelentés valószínűsége. Ha hosszabb külföldi munkaszerződést készültek kötni, személyes aktáikat az állambiztonság ellenőrizte, mielőtt aláírták volna a szerződést.[79] Ha az ösztöndíjas útra, külföldi munkavállalásra vagy akár csak társas turistaútra készülő építészről, műszaki szakemberről a vállalaton belüli beépített ügynök az illető „disszidálási szándékát" jelentette, az állambiztonság javasolta a Belügyminisztérium illetékes szervének, hogy az vonja vissza – vagy ne állítsa ki – a jelölt útlevelét.[80] Egyes operatív dossziék aktái szerint előfordult ugyanis, hogy valaki tett olyan óvatlan kijelentéseket bizalmas körben, közeli kollégái előtt, amelyek arra utaltak, hogy nem akar visszatérni

[78] „Szakértő" HU-ÁBTL 3.1.2. M-16475.

[79] A HU-ÁBTL 3.1.5. O-14242/4. jelzetű objektumdossziéjában szerepel például két olyan építész, akik mindketten a VÁTI alkalmazottai voltak, és akik 1970-ben szerződéssel ENSZ-szakértőként készültek külföldön dolgozni. Az állambiztonság tisztje javasolta a két szakember TESCO-nál vezetett személyi aktájának felülvizsgálatát. Egy másik, későbbi iratban a tiszt deklarálta, hogy a Belügyminisztériumnak (és azon belül az állambiztonsági szerveknek) nincs kifogása a két építész külföldi alkalmazása ellen. Uo. 27.

[80] Lásd pl. HU-ÁBTL 3.1.5. O-14242/4. 21. (1969).

Magyarországra, vagy a hálózat más módon szerzett tudomást az illető disszidálási terveiről.[81]

A minimális óvintézkedés az volt, hogy a jelöltet, azaz a külföldön dolgozni vagy tanulni készülő leendő ösztöndíjast, illetve munkavállalót behívták a Belügyminisztériumba, ahol kellőképpen „felkészítették" a lehetséges veszélyekre, nevezetesen arra, hogy a célország külföldi (hírszerző) szolgálatai megpróbálják majd beszervezni őt, hogy náluk dolgozzon. Egy építész, az IPARTERV-cég alkalmazottja, akit név szerint említ egy állambiztonsági akta,[82] pontosan ilyen eljáráson ment keresztül. Az illető építészmérnök, „az Iparterv munkatársa, 1966-ban ENSZ-ösztöndíjjal két hónapot Belgiumban töltött; kiutazása előtt a BM III/I-3-J alosztályon »eligazították«, hazatérését követően beszámoltatták"[83] – és még számos más esetet lehetne említeni a kapcsolódó aktákból.

A kiküldetésre kiutazók közül, főleg ha csoportosan mentek vagy viszonylag nagy volt a kinti magyar kolónia, a szolgálatok igyekeztek minél több embert beszervezni. A külföldi magyar kolóniákat, szakembereket és külszolgálati dolgozókat egyaránt, egyébként is „operatív védelemben" részesítették, de nyilván belülről is figyelték a közösségeket – illetve azok tagjai egymást. Az algériai magyar kolónián belüli operatív tevékenységről Bódy Zsombor 2020-as tanulmánya számolt be részletesen; Algéria

[81] Lásd pl. HU-ÁBTL 3.1.5. O-14242/1. 56-58. Az objektumdosszié az Építőipari Tervező Vállalatok címet viseli, és benne O-14242/1 szám alatt több olyan dokumentum található, amelyekben a BM III/II. Csoportfőnökség 5-b alosztályának valamelyik tisztje javasolja, illetve már intézkedett azügyben, hogy a jelentésben szereplő megfigyelt személy ne kaphasson útlevelet, mert „a BM III/II-3/c. alosztályhálózati jelentése szerint […] disszidálni akart" (58.), vagy mert „operatív úton […] tudomásunkra [ti. a BM. III/II. Csoportfőnökség tudomására – *Sz. E.*] jutott, hogy [név] Ausztriába szervezett társasutazáson kíván részt venni, melyet a hazatérés megtagadására akar felhasználni" (56.). Más esetben a kiutazni készülő mérnökkel kapcsolatban maga a TESCO, illetve annak vezetői jelezték az állambiztonságnak, hogy „szokatlannak ítélik" az általuk Irakba utaztatandó mérnök kívánságait, és „arra következtetnek, hogy esetleg a disszidálás gondolatával foglalkozik". HU-ÁBTL 3.1.5. O-14242/4. 15. Az O-14242/1-4. dossziék iratai számos hasonló esetet írnak le, és egy részük egyértelműen utal az útlevélkérelmek elutasítására is.

[82] „Raduly Aladár". HU-ÁBTL K-2171.

[83] Uo. Részlet az iratanyag ÁBTL által készített rövid leírásából.

1965 és 1988 között a magyar tudás- és technológiai export egyik legnagyobb felvevőpiaca volt.[84]

Azokat a szakembereket is rendszeresen megfigyelték, akik az 1960-as és 1970-es években külföldön, nyugati, „kapitalista" országokban dolgoztak, majd visszatértek Magyarországra. Az egyik, 1967-ben nyitott és 1978-ban lezárt objektumdosszié a „Kapitalista országokból hazatértek" címet viselte.[85]

De előfordult, hogy a kiutazóknak magasabb árat kellett fizetniük. Az ígéretes, akár többéves külföldi munkaviszony megkezdése előtt a jelentkezőket nemegyszer felkereste az állambiztonság, és gyakorlatilag megzsarolták őket: ha azt akarják, hogy a magyar hatóságok engedélyezzék a külföldi munkavállalás vagy az ösztöndíjas tanulmányok megkezdését, akkor elvárják tőlük, hogy együttműködjenek az állambiztonsági szolgálatokkal, és azok beépített ügynökeivé váljanak.[86] Tekintettel a nyugati országok által kínált tanulmányi és munkalehetőségek magas presztízsére és arra, hogy ilyen lehetőségek ritkán adódtak, a jelöltek egy része ilyen helyzetben nem tudott vagy nem akart nemet mondani.

Volt például egy építész és hadmérnök, aki „Edison" fedőnéven titkosügynökként tevékenykedett. 1962-ben a magyar Belügyminisztérium III/1-es Csoportfőnöksége szervezte be, amikor egy ösztöndíj elnyerése után az UNESCO pári-

[84] Bódy Zsombor: I. m.

[85] A HU-ÁBTL 3.1.5. O-17160 jelzetű, „Kapitalista országokból hazatértek" címet viselő objektumdosszié 1967 és 1978 közötti eseteket tartalmaz. A külföldi munkavállalásból, kiküldetésből hazatért szakemberek állambiztonság általi monitorozását Aczél Gábor is említette. Interjú Aczél Gáborral. I. m.

[86] Munkájukra leginkább a hírszerzés tartott igényt. A műszaki-tudományos hírszerzés tágabb összefüggéseit, tevékenységét terjedelmi és koncepcionális okokból e tanulmányban nincs mód alaposabban kifejteni, de a kérdéskör alapos áttekintését nyújtja: Ungváry Krisztián: Tudományos-műszaki hírszerzés a rendszerváltás előtt. In: Rainer M. János (szerk.): *Ezerkilencszáznyolcvankilenc. Magyarország a jelenkorban.* 1956-os Intézet Alapítvány–Kronosz Kiadó, Budapest–Pécs, 2020. 355–380.; Szekér Nóra: *Fedőneve: Marslakó. Világhírű magyar tudósok állambiztonsági megfigyelése.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2023.; Uő: A tudományos emigráció és a magyar állambiztonság. In: Heil Kristóf Mihály (szerk.): *Szemelvények a magyar emigráció történetéből.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2024. 146–165., különösen 150–151. és az általuk hivatkozott további szakirodalom.

zsi Természettudományi Főosztályán készült munkába állni.[87] A dosszié iratai részletesen leírják a beszervezés körülményeit: „Edison”-t kiutazása előtt nem sokkal keresték meg. A célszemély nem akárki volt: személyi anyagából az derül ki, hogy korábban a Budapesti Műszaki Egyetem 1950 és 1957 között működő Hadmérnöki Karának dékánja volt. „Edison” 1962 és 1966 között Párizsból jelentéseket küldött a korábban illegálisan Franciaországba emigrált magyar mérnökökről és építészekről, továbbá beszámolt saját munkatársairól és az UNESCO-n belüli tevékenységről.

Közelebbről szemügyre véve azonban aktái egyértelműen egy olyan személy történetét tárják elénk, aki nyomás alatt cselekedett. Párizsba kerülve „Edison” formálisan teljesítette ugyan a feladatát (azaz rendszeres jelentéseket írt a munkahelyén dolgozó személyekről), de nyilvánvalóan nem volt képes olyan átfogó információkat szolgáltatni a francia tudományos intézményekről, kutatási kapacitásokról és technológiákról, amilyeneket ambiciózus tartótisztjei az akták tanúsága szerint elvártak volna tőle.[88] „Edison” története végül személyes tragédiákba torkollott. Előbb felesége nem akart vele kimenni Franciaországba, mert fiukkal akart maradni Budapesten. Aztán üldözési mánia hatalmasodott el rajta; a jelek szerint rettegett a dekonspirálódástól, azaz attól, hogy ügynök mivoltát felfedezik. Majd katonaviselt, Magyarországon maradt fia öngyilkosságot követett el. Ezt követően „Edison” megtört ember lett, az állambiztonság számára használhatatlanná vált, és az 1970-es évek elején csendben el is bocsátották a szolgálatból.[89]

A nemzetközi szakmai kapcsolatokat, beleértve a magyar építészek külföldön élő emigráns magyar kollégáikkal való kapcsolattartását is, rendszeresen figyelte az állambiztonság. Azok az emigráns építészek, akiknek a nevével más építészek visszaemlékezéseiben – vagy éppen a nyugati világ szakmai folyóirataiban – találkozunk, a magyar állambiztonsági aktákban is megjelennek. Ezek az építészek vagy már tapasztalt szakemberként hagy-

[87] „Edison”. HU-ÁBTL 3.2.2. Mt-829/1.
[88] „Edison”. HU-ÁBTL 3.2.1. Bt-1328. 42–44., 45–47.
[89] Uo.

ták el Magyarországot 1949 előtt, illetve 1956-ban, vagy pedig fiatalon kerültek külföldre, és azután új hazájukban, Nyugat-Európában, Észak-Amerikában vagy Izraelben (egyes esetekben Dél-Amerikában vagy Ausztráliában) építésznek tanultak. Sokan közülük új hazájukban az építészszakma elismert tagjai lettek. Néhány korai emigráns, aki a két világháború közötti időszakban hagyta el Magyarországot, nemegyszer külföldön futott be jelentősebb karriert, és vált nemzetközileg is ismert tervezővé: így például a korábban már említett Goldfinger Ernő, aki 1929-ben végzett a párizsi Képzőművészeti Főiskolán (az École des Beaux-Arts-on) építész szakon, és később Nagy-Britanniában telepedett le;[90] vagy Breuer Marcell (1902–1981), a Bauhaus-iskola egyik tagja, formatervezője, akiből később, már az emigrációban elismert és keresett építész lett.

Mint Granasztói Pál memoárjából és Borvendég Béla korábban idézett visszaemlékezéseiből kiderül, Goldfinger – annak ellenére, hogy fiatalon hagyta el Magyarországot – egész életében tartotta a kapcsolatot a hazai építészekkel. Mint már említettük, az 1960-as évek elején egy sor fiatal magyar építészt fogadott gyakornokként londoni irodájában,[91] és az 1960-as évek elejétől kezdve számos alkalommal látogatott el Magyarországra is.

Volt rá példa, hogy az emigráns építészeket magyarországi látogatásaik alkalmával (amikor újra lehetővé váltak az ilyen látogatások), illetve külföldön felkereste a magyarországi külföldi hírszerzés; ezek a szervek igyekeztek meggyőzni a nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező, Magyarországon született építészeket, hogy működjenek együtt velük. Többek között Goldfinger Ernőhöz is igyekeztek közeledni, nemcsak akkor, amikor 1960-

[90] A jómódú zsidó polgári családba született Goldfinger 1919-ben, a Tanácsköztársaság kikiáltása után hagyta el Magyarországot szüleivel együtt. 1923-ban kezdte meg építészeti tanulmányait a párizsi Képzőművészeti Akadémián, és az 1930-as években telepedett le Angliában. Életéről és pályájáról lásd Nigel Warburton: *Ernö Goldfinger: The Life of an Architect* című monográfiáját (Routledge, London–New York, 2003). Lásd továbbá: Ernö Goldfinger 1902–1987. *AHRNet – Biographical Dictionary of British and Irish Architects 1800–1950. From Gothic Revival to the New Brutalism.* Forrás: https://architecture.arthistoryresearch.net/architects/goldfinger-erno (Letöltve: 2025. 06. 25.).

[91] Borvendég Béla: I. m.

ban a Magyar Építőművészek Szövetségének meghívására ellátogatott Magyarországra, hanem Londonban is. Dossziéját „Szinész" néven vezették; kiderül belőle, hogy a magyar hírszerzés (a BM III/I. Csoportfőnökség) milyen (sikertelen) erőfeszítéseket tett a beszervezésével kapcsolatban.[92] Goldfingert nem ügynöknek, hanem „társadalmi kapcsolatnak" igyekeztek megnyerni. A társadalmi kapcsolatként számontartottak szintén rendelkez(het)tek fedőnévvel, és alapvetően olyan személyek voltak, akiktől a magyar hírszerzés információkat nyerhetett.[93] A Magyar Állambiztonsági Szolgálatok Levéltára más hasonló eseteket is megőrzött.[94] Hozzá kell azonban tenni – és ez valamivel derűsebbé teszi a képet –, hogy a magyar hírszerzés ezen kísérleteinek többsége sikertelennek bizonyult, amint azt maguk az akták is dokumentálják.

Összegzés

A magyar építészek, városterezők és más szakemberek számára 1960 és 1990 között egyre inkább kinyílt a világ. Mobilitásuk nemcsak a kelet–nyugati szakadékot hidalta át, hanem ennél több irányú volt: a keleti blokkon belüli utazások és a nyugati világba tett szakmai utak mellett a munkaszerződések és -megbízások a világ számos úgynevezett fejlődő országába is eljuttatták őket. 1960 és 1990 között építészek, tervezők és más urbanisztikai szakemberek egész generációinak volt meghatározó élménye a külföldi tapasztalatgyűjtés és az új ismeretek közvetítése Magyarországra.

[92] „Szinész" HU-ÁBTL 3.2.4 K-1521. Az iratokban Goldfingert mint célszemélyt említik „Szinész" néven.

[93] A III/I. Csoportfőnökség és elődszervei New York-i, washingtoni és londoni rezidentúrájához kötődő társadalmi kapcsolatokra számos példát említ: Pál István: I. m. 125., 133., 148–149., 152., 200., 232., 241.

[94] Csak egy példával élve: egy másik kutatódosszié például arról tanúskodik, hogy a III/I. Csoportfőnökség egy 1956-ban emigrált és Nagy-Britanniában letelepedett gépészmérnököt próbált hasonló módon megnyerni a hírszerzés számára. Dossziéját „Laló" fedőnéven vezették. HU-ÁBTL I. – 3.2.4. – K-2108/1.

A kulturális nyitottságot és a magán-, illetve szakmai utazások viszonylagos szabadságát azonban, amely Magyarország megkülönböztető jellemzője volt az 1960-as évek eleje és 1990 között, visszatekintve kritikusan kell értékelnünk. Az ellenőrzés és az állampolgárok megfigyelése a rendszer lényegéhez tartozott, és folyamatosan gyakorolták akkor is, amikor a rendszer – látszólag – viszonylag tág mozgásszabadságot biztosított polgárai passzív lojalitásáért cserébe.

A szocialista Magyarország számára az előnyök mellett potenciális kockázatokat is rejtett magában az, hogy az ország vezetése a műszaki értelmiség számos tagját engedte akár éveken át külföldön dolgozni. A külföldi munkavállalás erős és monopolisztikus állami kontrollja és az állambiztonsági megfigyelés ebben az értelmezésben nem mellékesen említendő dimenziók, hanem nagyon is centrális elemei egy ambivalens rendszernek: nemcsak arról volt szó, hogy a külföldön dolgozók és családtagjaik kapcsolatba kerülhettek – és rendszeresen kerültek is – nyugati szakmai körökkel, hanem hogy kiépíthettek egy olyan kapcsolatrendszert, amelyre támaszkodva akár Magyarország végleges elhagyását is vállalhatták. A titkosszolgálati kontroll ebben az értelmezésben a humán erőforrások itthon tartásának egyik eszközeként is értelmezhető: nem utolsósorban az volt a célja, hogy igyekezzen megelőzni az illegális kivándorlást (azaz a disszidálást) és a műszaki értelmiség, a hazai szakembergárda képviselte szellemi tőke elvesztését.